

AGNIESZKA WANDEL*

Francuska książka popularnonaukowa w repertuarze polskich oficyn wydawniczych przełomu XIX i XX wieku¹

Znaczenie przekładów książek dla dzieci i młodzieży jest w literaturze fachowej z zakresu językoznawstwa, pedagogiki, literaturoznawstwa czy bibliologii² dość dobrze omówione. Podkreśla się przede wszystkim wagę tych utworów w rozprzestrzenianiu uniwersalnych wartości (niekiedy niestety również treści ideologicznych) oraz informacji i wiedzy o świecie. Mówi się nawet, że „przekładane książki są jak okna na świat i na obce kultury”³. Stąd ogromne zainteresowanie fenomenem przekładów i próby uchwycenia mechanizmów, które rządzą wyborem określonych dzieł do tłumaczenia i ich późniejszym życiem na obcych rynkach. Dotychczas tematykę tę zdominowały przede wszystkim kwestie tłumaczeń z literatury pięknej⁴, ja chciałabym przyjrzeć się bliżej książce popularnonaukowej.

* Dr, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Zakład Bibliografii Informacji Naukowej, 50-137, Wrocław, pl. Uniwersytecki 9/13.

¹ Praca powstała w ramach realizacji projektu pn. *Przemiany współczesnej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży (na przykładzie francuskiej oferty wydawniczej)* finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/11/D/HS2/04543.

² B. Staniów, *Rola przekładów w zbliżaniu narodów. Tłumaczenia literatury dla dzieci i młodzieży – wybrane zagadnienia*, [w:] *Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą*, red. J. Dziemiałowska, Kielce 2007.

³ B. Staniów, „Z uśmiechem przez wszystkie granice”. *Recepcja wydawnicza przekładów polskiej książki dla dzieci i młodzieży w latach 1945–1989*, Wrocław 2006, s. 4.

⁴ Np. N. Paprocka, *Rynkowe przygody Małego Księcia, czyli o przyczynach powstania dwunastu przekładów utworu Antoine’a de Saint-Exupéry’ego*, „Filoteknos: Literatura dziecięca – mediacja kulturowa – antropologia dzieciństwa” 2010, vol. 1, s. 146–158; B. Staniów, *Książka amerykańska dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1944–1989*, Wrocław 2000; M. Laurent, *Pan Kleks ou l’atérmitémise en accusation. M. Tachendence, une réminiscence des totalitarismes du XXe siècle ?*, [w:] *Traduction comme moyen de communication interculturelle. Traduction pour la jeunesse face à l’Altérité*. textes réunis et présentés par Elżbieta Skibińska, Wrocław 2001, s. 23–35.

Okres przełomu XIX i XX w., a dokładnie lata 1863–1917, to w rozwoju i kształtowaniu się pierwszych książek popularnonaukowych dla dzieci i młodzieży czas niezwykle ciekawy i znamieny. We Francji, gdzie tradycje wydawnicze tych dzieł (w pojęciu najbliższym obecnemu rozumieniu tego terminu) sięgają połowy wieku XVIII, w XIX w. nastąpiła wręcz eksplozja dzieł popularyzujących wiedzę⁵. Wiek ten nazywany jest we francuskiej literaturze „złotym stuleciem popularyzacji nauki” (*l'âge d'or de la vulgarisation scientifique*)⁶. Wpływ na to miało kilka czynników, a wśród najważniejszych: przełomowe reformy w dziedzinie szkolnictwa (ustawy kształtujące podwaliny działania współczesnej szkoły – ministrów F. Guizota w 1833 r. oraz J. Ferry'ego w 1882 r.) i pojawienie się czasopism upowszechniających wiedzę o współczesnych osiągnięciach naukowych adresowanych do szerokiej publiczności (od „La Revue encyclopédique” (1819) i „Le Magasin pittoresque” (1833) po ogromną liczbę podobnych tytułów, których wysyp nastąpił zwłaszcza po roku 1870: „La Nature” „La Science illustrée”, „La Science française”, „La Science populaire” – to tylko niektóre z nich). W dziedzinie książki i pism dla dzieci i młodzieży najistotniejsza była działalność niezrównanego wydawcy Pierre'a-Julesa Hetzela, odkrywcy talentu Juliusza Verne'a i założyciela cenionego pisma „Le Magasin d'éducation et de récréation” („Magazynu dla Edukacji i Rozrywki”, Paryż 1864–1905) czytanego w oryginale również w wielu polskich domach. Hetzel skupił wokół siebie wybitnych popularyzatorów wiedzy, m.in. dobrze znanego w Polsce Jeana Macéego; także wydawana przez niego literatura piękna – zgodnie z pozytywistycznymi ideałami – nasycona była silnie treściami poznawczymi. Rozwój książki popularnonaukowej zbiegł się też oczywiście w owym czasie z intensywnym rozwojem nauki i techniki.

W Polsce pierwsze książki popularnonaukowe dla dzieci i młodzieży pojawiły się nieco później niż we Francji, bo dopiero pod koniec wieku XVIII. W większości były to opracowania syntetyczne powstałe na bazie tłumaczonych dzieł. Na początku XIX w. nastąpił poważny wzrost produkcji książki popularnonaukowej dla młodych odbiorców, nadal jednak dominowały w niej przekłady (głównie zresztą z języka francuskiego)⁷. Sytuacja zmieniła się dopiero w drugiej połowie stulecia, kiedy to na rynku zaczęły się mnożyć rozmaite dziełka popularnonaukowe polskich autorów⁸. Zjawisku sprzyjały propagowane przez światłych pozytywistów hasła kultu wiedzy (miały przede wszystkim wpływ na powstawanie dzieł z obszaru nauk przyrodniczych) oraz konieczność i chęć domowej edukacji dzieci

⁵ By wspomnieć tylko o najważniejszych: *Spectacle de la nature...* Noël'a-Antoine'a Pluche'a (pierwsza na świecie siedmiotomowa encyklopedia przyrodnicza dla dzieci, wyszła w Paryżu w latach 1732–1750, a więc przed ukazaniem się *Wielkiej encyklopedii francuskiej*; nigdy nie została przełożona na język polski, ale była w Polsce znana i czytana w oryginale) czy *Le Petit Buffon des enfants, ou Extraits d'histoire naturelle* (ukazał się w języku polskim już w 1806 r. jako *Nowy Buffon dla młodzieży* czyli *treść początkowa historii naturalnej*).

⁶ Por. hasło *Vulgarisation*, [w:] *Encyclopédie Larousse on-line*. Dostępna pod adresem: <http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/vulgarisation/102313> [dostęp: 12.10.2014].

⁷ I. Piróg, *Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży na ziemiach polskich w latach 1830–1863*, „Studia o Książce” 1983, t. 13, s. 78.

⁸ B. Łapeta-Golachowska, *Książka dla dzieci i młodzieży do r. 1918*, [w:] *Książka dla dziecka wczoraj – dziś – jutro*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, I. Socha, Katowice 1998, s. 126–146.

zwłaszcza w zakresie wiedzy, której – szczególnie w zaborze pruskim i rosyjskim – nie można było zdobyć w szkole (mowa tu głównie o dziełach z historii i literaturoznawstwa).

Podstawowym celem tego artykułu jest pokazanie i omówienie francuskich książek popularnonaukowych przełożonych w latach 1863–1917 na język polski, a także wskazanie tych utworów, które odniosły we Francji sukces, a nieznane były polskiemu czytelnikowi (część 2). Ambicją moją jest również przedstawienie tych zagadnień na nieco szerszym tle, czyli pokazanie jak w zakresie tłumaczeń książki popularnonaukowej zmieniała się w tym okresie geografia przekładów i status książki francuskiej (część 1). Dla osiągnięcia tak wytyczonych celów stworzyłam relacyjną bazę książek popularnonaukowych wydanych w języku polskim i przez polskich wydawców. Pierwszorzędnym materiałem źródłowym dla tego zestawienia były bibliografie rejestrujące książki z tego okresu przeznaczone dla młodych czytelników (Elżbiety Boczar, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży: wiek XIX: literatura polska i przekłady*, Warszawa 2010 oraz bibliografia o tym samym tytule za lata 1901–1917 opracowana przez zespół w składzie Alina Grefkiewicz i in., Warszawa 2005).

Podstawowym problemem przy rejestracji dokumentów w bazie była kwalifikacja utworów do gatunku literatury popularnonaukowej. Definicja książki popularnonaukowej z reguły nie nastręcza badaczom większych problemów. Uznaje się, że jest to publikacja z różnych dziedzin wiedzy o treściach poznawczych, informacyjnych i kształcących oraz wyraźnie sprecyzowanej funkcji uprzystępniania zdobyczy wiedzy i naukowych faktów w sposób dostosowany do możliwości percepcyjnych młodego odbiorcy. Jej zadaniem jest zaspokajanie i budzenie zainteresowań naukowych, poszerzanie nabytej już wiedzy i horyzontów myślowych, nie zaś przekazywanie wiedzy niezbędnej w procesie edukacji i wychowania (co odróżnia ją od podręcznika szkolnego)⁹. Niestety, mimo tej klarownej definicji, w praktyce publikacje z tego gatunku nie zawsze można jednoznacznie wyodrębnić z ogółu piśmiennictwa (szczególnie dla dzieci i młodzieży). Badacze z reguły wskazują na nieostre granice pomiędzy literaturą popularnonaukową a beletrystyką, przede wszystkim ze względu na to, że autorzy dzieł popularnonaukowych dla młodego czytelnika chętnie korzystają z literackich środków przekazu¹⁰. Niektóre pozycje określa się wręcz terminem *beletryzacji popularnonaukowych*, w wieku XIX często towarzyszył im podtytuł *powieść naukowa*.

Na badaną książkę popularnonaukową spojrzalam nie okiem literaturoznawcy, a bibliologa. Kryterium wyboru dzieł do badania było więc raczej formalne, oparte w dużej mierze na praktyce wypracowanej przez bibliotekarstwo dziecięce,

⁹ Por. m.in. J. Papużyńska, *Literatura popularnonaukowa*, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży w procesie wychowania*, red. A. Przeciławska, Warszawa 1978, s. 161; M. Kątny, *Droga do wiedzy: o literaturze popularnonaukowej dla młodego odbiorcy*, Kielce 2008; M. Sewerski, *Spółeczna rola literatury popularnonaukowej*, Wrocław 1968.

¹⁰ Niekiedy termin „książki popularnonaukowe” próbowano/próbuje się zastąpić określeniami: „literatura poznawcza” (głównie wydawcy, termin krytykowany przez badaczy ze względu na zawartą w nim negację walorów poznawczych literatury pięknej dla dzieci) lub „książki edukacyjne” (M. Zając, J. Friedrich).

gdzie termin „literatura popularnonaukowa” stosowany jest najczęściej w opozycji do określenia „literatura piękna”. Podobnie traktuje się te kwestie we francuskiej literaturze przedmiotu¹¹. Wychodząc zatem z definicji i przyjętych założeń metodologicznych nie rejestrowałam w bazie elementarzy i większości tzw. książek do czytania (zawierających jedynie treści literackie), podręczników (a zatem dzieł, które w tytułach lub podtytułach zawierały określenia typu: „do użytku szkolnego”, „dla uczniów klas...” itp., w tym publikacji znanych francuskich pedagogów, takich jak Ernest Lavisie czy Paul Bert¹², niejednokrotnie tłumaczonych na język polski), katechizmów, śpiewników, powieści i opowiadań historycznych¹³, podróżniczych oraz fantastyczno-naukowych (nawet tych o niekwestionowanych walorach edukacyjnych, w tym oczywiście Juliusza Verne’a czy Henryka Sienkiewicza, ale też J. H. Rosny’ego (czyli Josepha H. Boexa), Ernesta d’Hervilly, Pierre’a Maëla, Henriego de la Vaulx, Louisa Jacolliota, Janiny Papi, Walerego Przyborowskiego i wielu innych¹⁴). Kwalifikowałam za to: książki *stricto* popularnonaukowe (w tym tzw. powieści naukowe), wydawnictwa encyklopedyczne i albumowe (w tym „książeczki pogładowe”), różnego rodzaju poradniki (w tym tzw. zbiory powinszowań oraz gry i łamigłówki wydane w postaci książkowej), atlasy oraz relacje z podróży. Zbierając materiał badawczy kierowałam się przede wszystkim informacjami zawartymi w opisach (znamienne były pojawiające się w tytułach wyrażenia typu „wykład popularny dla młodzieży”, „krótki rys”, „dla miłośników nauki”, „przystępnie opowiedziane” itp.), często konfrontując je z opisami dostępnymi w katalogach OPAC Biblioteki Narodowej i Biblioteki Narodowej Francji zawierającymi

¹¹ Współczesną książkę popularnonaukową określa się najczęściej terminem *documentaire* (w odniesieniu do książki dla młodych czytelników: *ouvrage documentaire pour la jeunesse* lub *documentaire pour la jeunesse*), używanym przez wydawców, badaczy książki, bibliotekarzy oraz w statystykach dotyczących ruchu wydawniczego (ang. *documentary* lub *non-fiction*). Istnieje oczywiście termin *ouvrage/livre de vulgarisation scientifique* (dokładne tłumaczenie: dzieło/książka popularnonaukowe/a), ale jest ono we Francji używane głównie w odniesieniu do książki dawnej lub do literatury dla dorosłych. Por. D. Escarpit, *La littérature de jeunesse: itinéraires d’hier à aujourd’hui*, Paris 2008, s. 333; *Dictionnaire encyclopédique du livre*, t. 2, Ed. du Cercle de la Librairie, Paris 2006 oraz *Dictionnaire du livre de jeunesse*, Ed. du Cercle de la Librairie, Paris 2013.

¹² Opisy opracowań Paula Berta w katalogu polskiej Biblioteki Narodowej rzadko uzupełniane są hasłem przedmiotowym „podręczniki” (częściej kwalifikowane są jako „wydawnictwa popularne”). Niemniej we francuskiej literaturze przedmiotu autor ten jest wymieniany przede wszystkim w kontekście edukacji szkolnej, podobnie w katalogu Biblioteki Narodowej Francji opis rzeczowy jego dzieł uzupełniany jest najczęściej terminem „éducation scolaire”. Autora tego nie wymienia też w swojej bibliografii K. Boczar (zgodnie zresztą z deklaracją o nieuwzględnianiu w tym spisie podręczników).

¹³ Według *Dictionnaire du livre de jeunesse* (s. 291) „documentaire historique” *sensu stricto* to wynalazek drugiej połowy wieku XX.

¹⁴ Granica pomiędzy dziełem popularnonaukowym a literackim jest tu szczególnie trudna do uchwycenia; w niektórych przypadkach sytuację dodatkowo komplikuje obecność wstępu teoretycznego poprzedzającego wyimaginowaną, acz okraszoną faktami opowieść. Jak choćby w *Przygodach chłopczyka przedhistorycznego* Ernesta d’Hervilly (Michał Arct, Warszawa 1896) – dziełka uwiecznionego nagrodą Akademii francuskiej. Warto o nim przypomnieć również z innego powodu – była to bowiem jedna z pierwszych, obok *20.000 lat temu!* J. H. Rosny’ego (Gebethner i Wolff, Warszawa 1910), powieści o prehistorii. Rodząca się wówczas moda na dzieła o tej epoce dzisiaj w literaturze popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży przeżywa apogeum (by wspomnieć jedynie o sukcesie książek o dinozaurach).

niekiedy charakterystykę rzeczową dokumentu. Staralam się również dotrzeć do zdigitalizowanych wersji rejestrowanych dzieł dostępnych w polskich i francuskich bibliotekach cyfrowych (przede wszystkim Polona, Galica i Rosalis¹⁵). Nieocenionym źródłem informacji były też dawne katalogi księgarskie i wydawnicze oraz polska i francuska literatura przedmiotu (w tym przede wszystkim dzieła Anny Nikliborc, Joanny Papużyńskiej i Marka Kątnego, Denise Escarpit oraz *Dictionnaire encyclopédique du livre* i *Dictionnaire du livre de jeunesse* – opisy bibliograficzne dzieł wymienione w przypisach).

Część 1

W świetle danych pochodzących ze stworzonej przeze mnie bazy, w latach 1863–1917 wydano 1086 dzieł popularnonaukowych dla dzieci i młodzieży w 1492 edycjach, przy czym w pierwszym okresie, tj. w latach 1863–1900 wydano 441 dzieł w 612 edycjach, a w kolejnym, czyli w latach 1901–1917 opublikowano 645 dzieł w 880 edycjach (szczegółowe dane liczbowe odnoszące się do tej części artykułu znajdują się w tabelach 1–2). Zważywszy na ogólny rozwój rynku książki dla dzieci i młodzieży różnica pomiędzy liczbą książek popularnonaukowych wydanych w drugiej połowie wieku XIX i w początkach wieku XX nie jest imponująca, odnotowałam bowiem zaledwie 30-procentowy wzrost. Podobnie w obu okresach kształtował się odsetek dzieł wznawianych, utrzymując się na relatywnie niewielkim, nieprzekraczającym 30%, poziomie. Największą popularnością wydawniczą w jednym i drugim okresie cieszyły się dzieła z zakresu nauk humanistycznych (pod koniec wieku XIX – 40%, a w początkach wieku XX – 44% wszystkich zarejestrowanych pozycji), przy czym były to w większości publikacje dotyczące dziejów ojczystych oraz biografie wybitnych Polaków. Z kolei równie popularna kategoria nauk przyrodniczych, określana w XIX w. ogólnym terminem nauk o świecie (odpowiednio: 30 i 42%) zawierała książki o bardzo zróżnicowanej tematyce. Zarejestrowałam w niej dzieła z astronomii, zoologii, fizyki, chemii, botaniki, geografii, geologii itp.¹⁶ Ciekawe jest, że w początkach wieku XX niemal całkowicie zrezygnowano z edycji dzieł o treści ogólnej (specjalistyczne słowniki i atlasy rejestrowałam zgodnie z ich tematem w pozostałych kategoriach).

¹⁵ Rosalis to bogata biblioteka cyfrowa Biblioteki Miejskiej w Tuluzie. Dostępna pod adresem: <http://rosalis.bibliotheque.toulouse.fr/> [dostęp: 12.10.2014].

¹⁶ Zdecydowałam się na tak ogólnikowy podział, ponieważ celem tego artykułu nie jest szczegółowa analiza produkcji wydawniczej w zakresie książki popularnonaukowej, a jedynie zarysowanie tła dla bardziej szczegółowo omawianej w dalszej części artykułu, przetłumaczonej na język polski książki francuskiej. Grupy nauk humanistycznych i przyrodniczych stoją po prostu w opozycji do siebie. Dwie pierwsze kategorie obejmują dzieła wielotematyczne lub o wyraźnie sprecyzowanej funkcji użytkowej.

Tabela 1. Liczba dzieł popularnonaukowych wydanych w latach 1863–1900 w podziale rzeczowym z uwzględnieniem geografii przekładów oraz pierwszych i kolejnych edycji poszczególnych tytułów

Przekłady	Dzieła o treści ogólnej (w tym słowniki i encyklopedie)		Poradniki i dzieła służące zabawie		Opracowania z zakresu nauk humanistycznych		Opracowania z zakresu nauk przyrodniczych i ścisłych		Ogółem
	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	
Polskie	46	47	61	17	171	65	115	32	554
Francuskie	6	2	–	–	4	–	10	–	22
Niemieckie	2	1	3	2	1	–	13	5	27
Angielskie	–	–	1	–	–	–	7	1	9
Inne	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Łącznie	54	50	65	19	176	65	145	38	612

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Liczba dzieł popularnonaukowych wydanych w latach 1901–1917 w podziale rzeczowym z uwzględnieniem geografii przekładów oraz pierwszych i kolejnych edycji poszczególnych tytułów

Przekłady	Dzieła o treści ogólnej (w tym słowniki i encyklopedie)		Poradniki i dzieła służące zabawie		Nauki humanistyczne		Nauki przyrodnicze i ścisłe		Ogółem
	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	1. edycja	kolejna edycja	
Polskie	1	–	76	22	283	104	205	91	782
Francuskie	2	–	–	–	2	–	14	2	20
Niemieckie	–	–	–	–	2	2	26	5	35
Angielskie	–	–	11	3	1	–	13	2	30
Inne	–	–	–	–	–	–	9	4	13
Łącznie	3	–	87	25	288	106	267	104	880

Źródło: opracowanie własne.

Przekłady¹⁷ dzieł z języków obcych stanowiły niewielki odsetek oferty książek popularnonaukowych wydanych w na przełomie XIX i XX w. (odpowiednio 9,5 i 11% ogółu) i były też znacznie rzadziej wznawiane (zarówno w jednym, jak i w drugim okresie wznawiania stanowiły zaledwie 18% ogółu przetłumaczonych dzieł). W latach 1863–1900 zarejestrowałam książki przetłumaczone zaledwie z trzech języków – w kolejności według malejącej liczby dzieł – z niemieckiego, francuskiego i angielskiego (gdyby wziąć pod uwagę tylko pierwsze wydania – francuski nieznacznie wyprzedziłby niemiecki: 20 kontra 19!). Początek wieku XX przyniósł w tym zakresie dwie kapitalne zmiany: zasadniczo zwiększyła się liczba dzieł przetłumaczonych z języka angielskiego, zarejestrowałam też książki tłumaczone z innych języków (czeskiego, rosyjskiego i norweskiego). Tylko wyjątkowo tłumaczono dzieła z zakresu nauk humanistycznych, zagraniczna książka była reprezentowana głównie w kategorii nauk przyrodniczych, a w początkach wieku XX dodatkowo w kategorii poradników (co związane było przede wszystkim z rozprzestrzenianiem się idei skautingu i dużą liczbą dzieł Roberta Baden-Powella, pioniera ruchu skautowego w Wielkiej Brytanii).

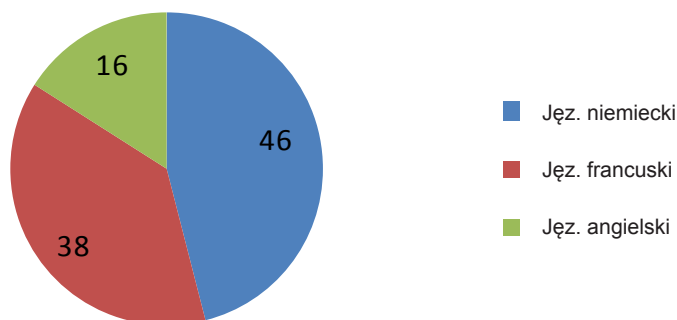
Status tłumaczeń z języka francuskiego był w tym zestawieniu odmienny w obu okresach. Druga połowa wieku XIX to wciąż okres mody na język francuski, choć nie można tu już mówić o dominacji tego języka (jak w pierwszej połowie stulecia, kiedy to nie tylko dominowały tłumaczenia dzieł francuskich, a także za jego pośrednictwem tłumaczono dzieła z innych języków obcych). Procentowo udział dzieł popularnonaukowych tłumaczonych z języka francuskiego wyniósł w tym okresie 40%, rozkład ten przedstawia wykres 1, a gdyby wziąć pod uwagę tylko pierwsze wydania – 43% (kontra 40% dla niemieckiego i 17% dla angielskiego). W początkach wieku XX zmieniła się hierarchia języków i zmniejszył się odsetek dzieł przetłumaczonych z języka francuskiego (do 19%, rozkład ilustruje wykres 2; gdyby wziąć pod uwagę jedynie pierwsze wydania odsetek ten nieznacznie podniósłby się – do 22,5%).

¹⁷ Podane powyżej dane należy traktować jedynie szacunkowo. Rejestracja książek tłumaczonych i kwalifikacja tytułów do odpowiednich języków bywała niekiedy problematyczna. W wieku XIX (zwłaszcza w pierwszej jego połowie i w latach 60.) wydawcy często sięgali po zagraniczne tytuły nie podając przy tym informacji o spolszczeniach. Skala tego zjawiska jest jak dotąd nieznana i bardzo trudna do określenia. Nie wchodząc w tego typu rozważania przyjąłam następujące zasady kwalifikowania materiału do kategorii dzieł tłumaczonych:

- przy rejestracji opisów książek, zawierających informacje o autorze i tłumaczu, a nieprzywołujących informacji o języku oryginału – kwalifikowałam książki do odpowiedniego języka na podstawie znanych mi danych i wiarygodnych źródeł informacji – przede wszystkim katalogów *online* wielkich bibliotek (np. E. Muller, *Młodość sławnych ludzi*, przekł. Jan Chęciński – język francuski; M. Farady, *O siłach natury...* – język angielski itd.);

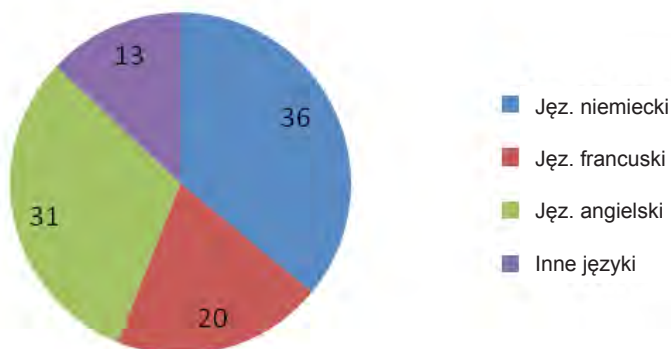
- przy rejestracji opisów bez nazwisk autorów lub tłumaczy, ale z dopiskiem „tłumaczone” (tudzież „spolszczone”, „przerobione” itp.) starałam się identyfikować język oryginału na podstawie literatury przedmiotu (np. wzmiankę o *Pogadankach o niebie i ziemi...* – znalazłam u A. Nikliborcy) lub ww. źródeł informacji.

Zarejestrowałam (niestety!) sporą grupę opisów, które nie zawierały ani informacji o autorze, ani o tłumaczu, ani o tym, czy książka była tłumaczona czy też nie. Można zatem założyć, że w tej grupie są książki tłumaczone z różnych języków, ale nie można tego udowodnić. W tym przypadku – zdając sobie sprawę z niedoskonałości tego rozwiązania – kwalifikowałam tytuły jako dzieła polskie nie tłumaczone.

Wykres 1. Języki, z których przekładane były dzieła popularnonaukowe dla dzieci i młodzieży w latach 1863–1900 (według liczby wszystkich dzieł, w procentach)

Źródło: oprac. własne

Wykres 2. Języki, z których przekładane były dzieła popularnonaukowe dla dzieci i młodzieży w latach 1901–1917 (według liczby wszystkich dzieł, w procentach)

Źródło: oprac. własne

Przekłady książek popularnonaukowych miały być łącznikiem w upowszechnianiu ówczesnej wiedzy i wprowadzaniu młodego pokolenia w nową, nieznaną mu dotąd tematykę. Kolejna, druga część tego artykułu poświęcona jest prezentacji takich właśnie nowatorskich dzieł francuskich dostępnych polskiemu czytelnikowi. Wspomnę też krótko o tych, których w polskich tłumaczeniach zabrakło i to pomimo ich popularności na francuskim rynku wydawniczym. Ich treść mogłaby w przyszłości zostać poddana głębszej analizie.

Część 2

Nawet pobieżna analiza opisów książek popularnonaukowych dostępnych we francuskiej literaturze przedmiotu i w katalogu Biblioteki Narodowej Francji pozwala stwierdzić, że francuski rynek wydawniczy w omawianym zakresie (podobnie jak w obszarze książki dla dzieci i młodzieży w ogóle) był nieporównywalnie większy i bogatszy od polskiego. Szerszy był zakres tematyczny dzieł, a poszczególne tytuły, zwłaszcza te najpopularniejsze (w przeciwieństwie do Polski, przede wszystkim w dziedzinie nauk przyrodniczych) były wielokrotnie wznawiane (np. *Historia kęsa chleba*... J. Macéego miała do końca wieku XIX 18 wydań!). Tylko część tej oferty trafiła na rynek polski. Były to jednak na ogół najbardziej znane tytuły, najwybitniejszych francuskich popularyzatorów.

W latach 1863–1917 wydawcy polscy opublikowali ogółem 33 książki popularnonaukowe przetłumaczone z języka francuskiego (w 42 edycjach)¹⁸. Najwięcej, bo aż cztery wydania miało dzieło Eugène'a Mullera *Młodość sławnych ludzi* (pierwsze w 1873 r., kolejne w 1883, 1897, 1907). Trzy wydania w analizowanym okresie miały „spolszczone” [z francuskiego] przez Henryka Wernica *Pogadanki o niebie i ziemi* (1902, 1906, 1917), po dwa wydania miały prace Gastona Tissandiera *Męczennicy w imię nauki* (1881 i 1906) oraz *Rozrywki naukowe: chemia i fizyka bez przyrządów* (1909 i 1910) i Georges'a Colomba *Nauka o rzeczach w 650 obrazkach: kamienie, metale*... (1904 i 1917). Chronologicznie najwcześniej wydanym w tym okresie dziełem była *Historia kęsa chleba*... Jeana Macéego (1864), najpóźniej opublikowano dwa opracowania Jeana Henriego Fabre'a *Służba zdrowia w świecie owadów* oraz *Z życia owadów*... (oba w 1916 r.). Najpopularniejszymi autorami byli: Jean Macé i A. Castillon (przetłumaczone trzy tytuły) oraz wspomniani wyżej G. Tissandier i J. H. Fabre (po dwa tytuły).

Geografia wydawnicza francuskiej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży nie odbiega zasadniczo od geografii wydawniczej książki dla dzieci i młodzieży w ogóle. Nie było w tym okresie wydawcy wyspecjalizowanego jedynie w edycji książek tego typu, tym bardziej nie było wydawcy wyspecjalizowanego w przekładach tych dzieł z języka francuskiego. Najwięcej, bo 14 francuskich dziełek popularnonaukowych miała w latach 1863–1917 na swoim koncie spółka Gebethner i Wolff. Nakładem tego wydawnictwa wyszły też najpopularniejsze dzieła tak znanych autorów, jak J. Macé, G. Colomb, Lucien Biart, E. Muller, Camille Flammarion i in. Po dwa tytuły mieli w swoim dorobku kolejni znani wydawcy warszawscy: Michał Arct, G. Sennewald (oba tytuły A. Castillona), T. Paprocki, G. Centerszwer oraz Redakcja „Przeglądu Tygodniowego”. Sytuację do tego stopnia opanowali warszawiacy (po jednym tytule wydali także m.in. H. Lindenfeld, J. Fiszer, J. Mortkowicz, M. Orgelbrand), że poza stolicą ukazały się tylko

¹⁸ Szczegółowe zestawienie bibliograficzne w układzie alfabetycznym znajduje się w aneksie.

cztery tytuły (u J. Gumplowicza w Krakowie, L. Idzikowskiego w Kijowie, W. Pilińskiego w Ostrowcu i B. Behra w Poznaniu), nie licząc oczywiście oddziałów Gebethnera i Wolffa w Krakowie czy innych miastach.

Wśród tłumaczy wyróżnił się przede wszystkim Jan Chęciński (pisarz, aktor i reżyser teatru¹⁹), który przełożył sześć tytułów, w tym dzieła Castillona, Biarta oraz Macéego. Z pozostałych warto też wymienić tłumaczy dzieł z zakresu nauk przyrodniczych: Zofię Bohuszewicz (tłumaczkę Fabre'a), Jana Harabaszwskiego, Marię Arct-Golaczewską, Zofię Joteyko-Rudnicką oraz Wandę Haberkantównę. Wymienione osoby trudniły się nie tylko przekładami, pisały również własne książki popularnonaukowe, niekiedy też podręczniki szkolne. Być może również tą drogą popularyzowali wiedzę dostępną we francuskiej literaturze.

Zakres tematyczny przetłumaczonych francuskich dzieł był dość rozległy, choć znakomita ich większość dotyczyła szeroko pojętych nauk przyrodniczych i ścisłych. Szczegółowy rozkład tematów (ułożony przy wykorzystaniu nieco zmodyfikowanej i uproszczonej Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej) przedstawia tabela 3. Dodatkowo w dołączonym do artykułu aneksie każde opracowanie opatrzone znajdującymi się w tabeli symbolami klasyfikacji.

Tabela 3. Tematyka francuskich książek popularnonaukowych przetłumaczonych na język polski w latach 1863–1917

Tematyka	Pierwsza edycja	Kolejna edycja
Wydawnictwa informacyjne o treści ogólnej, pozycje wielotematyczne dla młodszych dzieci (U)	3	
Filozofia, etyka (F–E)	2	
Teologia, religioznawstwo (T–R)	1	
Ekonomia (E)	1	1
Oświata, edukacja (O)	2	–
Nauki przyrodnicze i ścisłe (wydawnictwa ogólne oraz dzieła o węższym zakresie, głównie z matematyki, astronomii, fizyki, chemii i zoologii; NPŚ)	14	4
Przemysł, rzemiosło (P–R)	3	1
Sztuka (S)	1	
Historia (H)	2	
Geografia (G)	3	
Biografie (B)	2	3
Razem	34	9

Źródło: oprac. własne.

¹⁹ Do historii przeszedł głównie jako autor librett do utworów Stanisława Moniuszki, np. *Straszny Dwór*.

Część wymienionych dzieł prezentowała nowatorskie treści lub ich ujęcie, rzadko bądź wcale niepodjęmowane w utworach polskich autorów. Za jedną z najciekawszych i najbardziej oryginalnych prac niewątpliwie należy uznać bogato ilustrowaną *Sztukę: wykład popularny dla młodzieży i starszych* (tytuł oryginału *L'art. Simples entretiens à l'usage de la jeunesse*; poz. 33 w bibliografii załączonej do artykułu). Jej autorem był nauczyciel i lekarz Elie Pécaut (1854–1912), ilustratorem zaś Charles Baude. Na język polski pozycję tę przełożyła Janina Kraków. We Francji dzieło to ukazało się po raz pierwszy przed 1887 r. w wydawnictwie Larousse; długo cieszyło się ogromną popularnością, w sumie wznawiano je aż 11 razy (ostatnie wydanie zarejestrowane w katalogu Biblioteki Narodowej Francji pochodzi z 1923 r.). Jego najlepszą rekomendację stanowiła zamieszczona na stronie tytułowej wzmianka o prestiżowej nagrodzie Akademii Francuskiej. W Polsce w drugiej połowie wieku XIX była to jedyna praca dotycząca sztuk pięknych (malarstwa, rzeźby i architektury) przystosowana do potrzeb i poziomu odbioru młodzieży.

Podobnie nowatorskie treści, rzadko podejmowane przez polskich autorów, zawierały dzieła Ernesta Legouvé, *Szesnastoletnia uczennica: książka dla dorastających panien* (*Une élève de seize ans*, Paris 1890, poz. 21) oraz Elie Bertheta, *Młodzież w pięciu częściach świata* (*Les petites écolières dans les cinq parties du monde* – wierne tłumaczenie tytułu brzmiałoby: *Małe uczennice...* [tłum. A.W.], poz. 2). Obie pozycje poświęcone były edukacji dziewcząt; pierwsza w kontekście współczesnym, druga – historycznym.

Rycina 1. Edukacja młodej Greczynki – rys historyczny. Skan z *Les petites écolières dans les cinq parties du monde* (Jouvet, Paris 1880)

Źródło: University of Toronto Library, Internet Archive: <https://archive.org/details/lespetitescolli00bert> [dostęp: 21.09.2014]

Nowe treści z dziedziny ekonomii zawierało z kolei opracowanie Frédérica Passy (1822–1912) zwolennika liberalnych reform ekonomicznych i propagatora idei filantropijnych, ekonomisty i polityka, a przede wszystkim laureata Pokojowej Nagrody Nobla w roku 1901. *Pogadanki dziadka z wnukami* (*Les causeries du grand-père*, Paris 1905; poz. 31–32), bo o tej książce mowa, dotyczyły ważkich problemów społecznych, takich jak bieda i bogactwo, nierówności społeczne, własność prywatna i wspólna, usługi publiczne, systemy ubezpieczeń itp. Oryginalną na owe czasy wizję prezentacji dawnych dziejów niosło dzieło Paula Giraud (1850–1907), profesora historii starożytnej, wykładowcy na uniwersytetach w Douai, Tuluzie i Sorbonie, *Grecya: życie domowe i publiczne Greków* (*La vie privée et la vie publique des Grecs*, Hachette 1890; poz. 19). Sposób prezentacji faktów nawiązywał do nowych trendów w badaniach historycznych związanych z późniejszą Szkołą Annales (franc. *Ecole des Annales*). Nie był to jedynie chronologiczny opis wydarzeń czy ważnych postaci, ale analiza dorobku społeczeństwa (tu głównie w zakresie kultury materialnej). Nakładem wydawnictwa Hachette wyszło następnie we Francji analogiczne opracowanie tego autora poświęcone życiu starożytnych Rzymian, niestety nie zostało ono przetłumaczone na język polski.

Wśród innych wartych przypomnienia francuskich dziełek popularnonaukowych jest spora grupa książek z zakresu szeroko pojętych nauk ścisłych i przyrodniczych. Są to na ogół książki bardzo znanych we Francji autorów, w większości wybitnych pedagogów, związanych przede wszystkim ze wspomnianym już wydawnictwem Hetzla. Nieco mniejszą, choć znaczącą, grupę autorów stanowili w tym zestawieniu wybitni specjaliści, badacze określonych dziedzin nauki, m.in. Georges Colomb (specjalista w zakresie nauk przyrodniczych, szef laboratorium botanicznego na Sorbonie), Jean-Henri Fabre (entomolog), Camille Flammarion (astronom, założyciel Francuskiego Towarzystwa Astronomicznego i czasopisma „L’Astronomie”). Ich dzieła z reguły odzwierciedlały zawodowe pasje swych twórców.

Wśród najpopularniejszych XIX-wiecznych autorów prym wiodli Jean Macé i A. Castillon. Jean Macé (1815–1894), publicysta i pedagog, założyciel Ligue française de l’enseignement (1866), twórczo związany był przede wszystkim ze wspomnianym wyżej wydawnictwem J. Hetzla, gdzie opublikował wiele dzieł popularnonaukowych. Na język polski przełożono tylko jego najbardziej znane utwory, w tym przede wszystkim: *Historię kęsa chleba...* poświęconą fizjologii człowieka i zwierząt (*Histoire d’une bouchée de pain : lettres à une petite fille sur la vie de l’homme et des animaux*, Paris, przed 1864, poz. 23) oraz *Arytmetykę dziadunia...* (*L’arithmétique du grand papa : histoire de deux petits marchands de pomme*, Paris, przed 1869, poz. 22). Nieznane były natomiast Polakom: kolejna część *Historii kęsa chleba* pt. *Les serviteurs de l’estomac* (dosłowne tłumaczenie *Studzy żołądka* [tłum. A.W.]), a także cenione w Francji dzieła tego autora²⁰ z zakresu historii Francji (*La France avant les Francs*, Paris 1881) i gramatyki języka francuskiego (*La grammaire de mademoiselle Lili*, Paris 1878).

²⁰ Macé poświęcił też nieco uwagi bibliotekom publicznym. Wydał: *Conseils pour l’établissement des bibliothèques communales*, Paris 1864 oraz *Histoire d’une bibliothèque communale*, Colmar 1863.

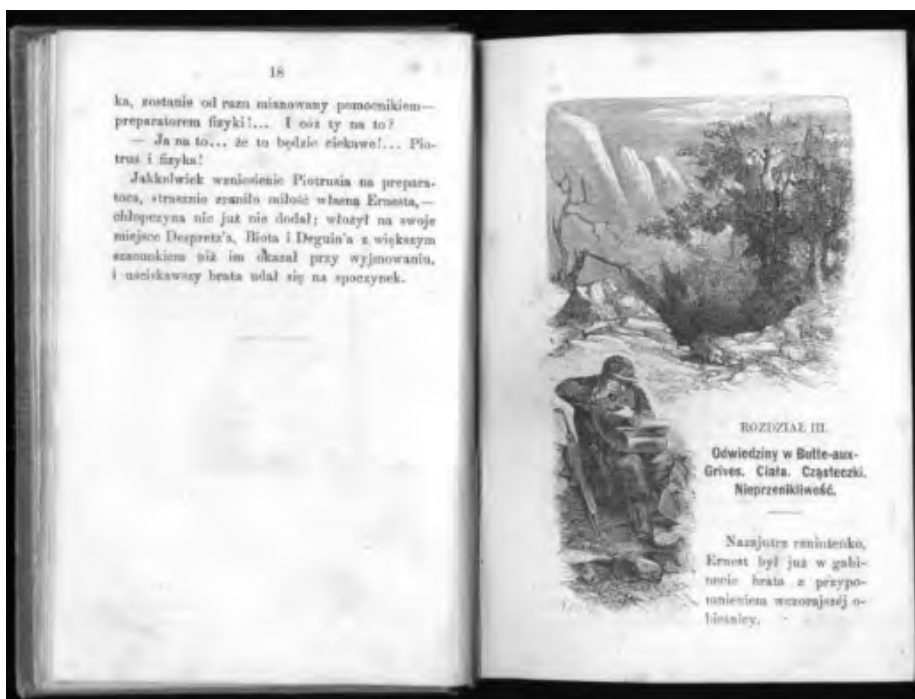

Rycina 2. Francuskie wydanie *Historii kęsa chleba...*, Jeana Macéego

Źródło: Biblioteka Narodowa Francji, Biblioteka Cyfrowa Gallica <http://gallica.bnf.fr/?lang=EN> [dostęp: 22.09.2014]

Równie płodnym i popularnym zarówno w Polsce, jak i we Francji autorem utworów popularnonaukowych był A. Castillon, profesor paryskiego kolegium św. Barbary. Teksty Castillona utrzymane są w konwencji zbeletryzowanych opowieści popularnonaukowych, ale fabuła ma w nich drugorzędne znaczenie, służy jedynie łatwiejszemu przekazaniu trudniejszych faktów z chemii, fizyki czy biologii. Podstawą polskich tłumaczeń (poz. 5–7) były trzy prace tego autora: *Les Expériences récréatives, ou la Physique en action, causeries familières de jeunes enfants en vacances sur les principaux phénomènes de la nature* (Paris 1852); *Récréations physiques* (Paris 1872) i *Récréations chimiques* (Paris 1885). Dodatkowo Castillon był autorem nieznanej u nas gramatyki języka francuskiego.

Gaston Tisandier (1843–1899, francuski chemik, meteorolog i pionier aeronautyki) był Polakom znany jako autor dwóch opracowań popularnonaukowych: *Rozrywek naukowych...* (poz. 40–41) zawierających opisy doświadczeń chemicznych i fizycznych oraz *Męczenników w imię nauki* (poz. 38–39) poświęconych historii nauki i słynnym wynalazkom, uzupełnionych licznymi biografiami słynnych odkrywców. Podstawą ich tłumaczenia były dzieła: *Les Récréations scientifiques, ou l'Enseignement par les jeux, la physique sans appareils, la chimie sans laboratoire, la maison d'un amateur de science* (Paris 1886) oraz *Les Martyrs de la science. Ouvrage illustré* (Paris 1880). Drugi z wymienionych tytułów (w Polsce wydany dwukrotnie) we Francji doczekał się kontynuacji pt. *Les Héros du travail* [*Bohaterowie pracy*, tłum. A.W.] (napisanej wraz z Maximem Petit, Paris 1882). Poza tym dużą popularnością w tym kraju cieszył się też jego poradnik gier i zabaw dla dzieci (i ich rodziców) *Jeux et jouets du jeune âge : choix de récréations amusantes et instructives* (Paris 1884), w którym przekonywał, że świat, przyrodę oraz zasady chemii i fizyki poprzez zabawę mogą poznawać już najmłodsze dzieci.

Rycina 3. Polskie wydanie *Rozrywek dla młodzieży...*, A. Castillona (poz. 6)

Źródło: Biblioteka Narodowa, Biblioteka cyfrowa Polona: <http://polona.pl/item/381539/12/> [dostęp: 24.09.2014]

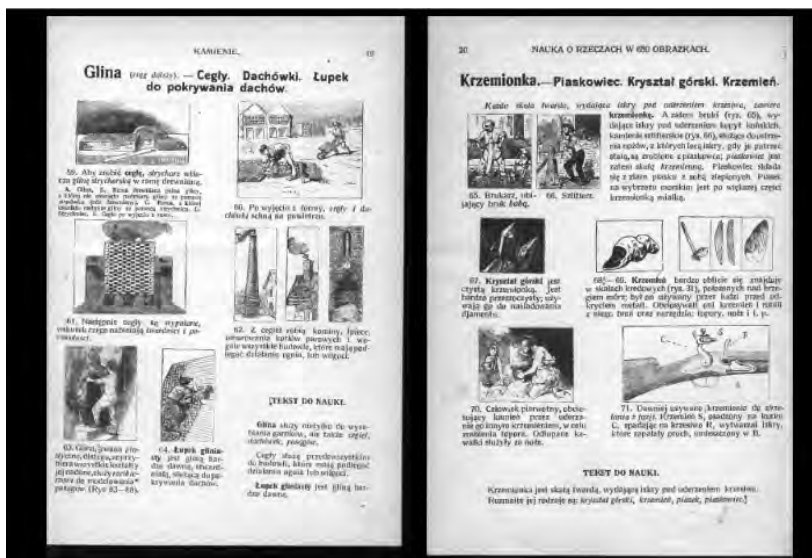
W jeszcze mniejszym wyborze poznały polskie dzieci dorobek kolejnych francuskich popularyzatorów drugiej połowy wieku XIX. Na język polski przetłumaczono tylko jedno dzieło Eugène'a Mullera (1826–1913, literata, projektanta, fotografa, bibliotekarza w bibliotece Arsenалу w Paryżu, który dla dzieci publikował często pod pseudonimem „Wujek Anzelm”) – *Młodość sławnych ludzi* (*La Jeunesse des hommes célèbres*, 1867, poz. 26–29). Tymczasem był on autorem szeregu książek popularnonaukowych dla młodzieży, by wymienić choć kilka: *Causeries familières sur la nature et les sciences* [w wolnym tłumaczeniu: *Rozmowy o przyrodzie i nauce*, tłum. A.W.] (Paris 1886), *Les Animaux célèbres* [*Słynne zwierzęta*, tłum. A.W.] (Paris 1883) czy *En famille chez les fleurs, premières notions de botanique* [w wolnym tłumaczeniu: *W rodzinie kwiatów...*, tłum. A.W.] (Paris 1898). Podobnie rzecz miała się z Marie Pape-Carpentier (1815–1879, pedagózką i przedszkolanką, autorką pozycji popularyzujących wiedzę przyrodniczą wśród najmłodszych dzieci) i Lucienem Biartem (1829–1897, tłumaczem, a także amerykanistą i botanikiem). W Polsce, w tłumaczeniu znane były pojedyncze tytuły (poz. 30 i 3), we Francji autorzy ci święcili triumfy. Wprawdzie dość dobrze była u nas znana i często przekładana twórczość literacka Biarta (np. powieści przygodowe *Podróż mimowolna* czy

Wyprawa po złote runo...), ale we Francji na równi cenione były jego popularyzacje beletrystyczne z pogranicza nauk przyrodniczych i ścisłych, porównywane z dziełami A. Castillona, np. *Aventures d'un jeune naturaliste* [*Przygody młodego przyrodnika*; tłum. A.W.] (Paris, 1869) czy *Grand-père Maxime : histoire d'un vieux chimiste et de deux orphelins* [*Dziadek Maxime: historia starego chemika i dwóch sierot*, tłum. A.W.] (Paris 1887). Z kolei prace Louisa Figuiera (1819–1894, lekarza, farmaceuty i znanego popularyzatora nauki, nowoczesnej techniki i wynalazków) były często tłumaczone na język polski, ale jako dzieła popularnonaukowe dla dorosłego odbiorcy.

Wśród autorów o określonej specjalizacji naukowej warto wymienić też dwóch entomologów Ernesta Candèze'a²¹ (1827–1898) i Jeana-Henriego Fabre'a (1823–1915) oraz astronoma Camille'a Flammariona (1842–1925). Pierwszy z wymienionych zasłynął popularnymi *Przygodami świerszcza* (*Aventures d'un grillon*, Paris 1877, poz. 4; w Polsce były jeszcze czterokrotnie wznawiane w XX-leciu międzywojennym). Szkoda, że polskie dzieci nie miały okazji poznać innych jego utworów, np. zaskakujących opowieści o pięciu wróblach (*Périmette, histoire surprenante de cinq moineaux*). Z kolei z licznych dzieł J.-H. Fabre'a, który swoim młodym czytelnikom często przedstawiał się jako „Wujek Paul”, do 1917 r. przetłumaczono zaledwie dwa: *Służbę zdrowia w świecie owadów* (poz. 14) oraz *Życia owadów...* (poz. 15). Autor ten został za to „na nowo odkryty” w okresie międzywojennym, kiedy to przetłumaczono jeszcze cztery jego prace, a powyżej wspomniane wznawiono. Ostatni z wymienionych – Camille Flammarion – był w Polsce dość znany, ale podobnie jak Louis Figuier przede wszystkim jako autor pozycji popularnonaukowych dla dorosłych.

Przełom wieku XIX i XX wraz z nową generacją autorów przyniósł nowe treści i nowy sposób ich prezentacji. W zestawieniu tym z pewnością wyróżnia się praca Georgesa Colomba (1856–1945, botanika, autora licznych podręczników do nauki przedmiotów ścisłych i przyrodniczych, a także jednego z prekursorów komiksu) – *Nauka o rzeczach w 650 obrazkach: kamienie, metale, woda i powietrze, materiały spożywcze, opał i oświetlenie, odzienie, rośliny, nasi wrogowie i nasi sprzymierzeńcy, materiały przemysłowe, człowiek* (*L'Enseignement par l'image. Leçons de choses en 650 gravures...*, Paris 1895, poz. 9–10). Autor nadał im bowiem obrazkową czy wręcz komiksową formę. Niewielka ilość tekstu i dynamiczny układ typograficzny to charakterystyczne cechy tej nowatorskiej pozycji. Bliski współczesnym rozwiązaniom był też jego pomysł na aktywizowanie czytelnika poprzez umieszczanie na każdej stronie podsumowań „do nauki”, a na końcu tekstu pytań kontrolnych.

²¹ Ernest Candèze był Belgiem, został jednak ujęty w tym zestawieniu ze względu na używany przez siebie język i kontakty wydawnicze z grupą Hetzla.

Rycina 4. Nauka o rzeczach w 650 obrazkach... (poz. 10)

Źródło: Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w Gdańsku, Pomorska Biblioteka Cyfrowa: <http://pbc.gda.pl> [dostęp: 26.09.2014]

Chronologicznie najpóźniej wydane zostały we Francji książki Henriego Coupina (1868–1937, przyrodnika, pracownika naukowego Sorbony). Na język polski przełożono tylko jedno jego dzieło o intrygującym tytule *Zwierzęta gimnastykujące się* (poz. 11). Właściwie była to jedna z kilku części większej całości wydanej we Francji pod tytułem *La vie curieuse des bêtes* (Paris 1906), opisującej zadziwiający świat zwierząt. Na uwagę zasługuje pełny (nie znany przecież u nas) tytuł – bardzo nowatorski, bo niestandardowo określający treść dzieła, operujący groteską, zadziwiając i tym samym zachęcając do czytania. Mowa w nim m.in. o zwierzęcych komediantach, zwierzętach, które nie płacą czynszu i tych, które udają się na wakacje. Coupin był oczywiście autorem innych ciekawych, niestety nieznanych Polakom, książek o otaczającym nas świecie (w tym przykładowo *Histoire d'unetached' encre* [*Historia plamy atramentu*, tłum. A.W.], którego tytuł świadomie nawiązywał do popularnego dzieła J. Macéego).

* * *

„La science est un soleil: il faut que tout le monde s'en approche pour se réchauffer et s'éclairer” [Nauka jest jak słońce, potrzeba, aby wszyscy się do niej zbliżyli, by się ogrzać i oświecić; tłum. A.W.] – napisał Louis Figuier w przedmowie do pierwszego francuskiego wydania *Najważniejszych odkryć i wynalazków w dziedzinie nauk, sztuki i przemysłu* (*Les merveilles de la science ou Description populaire des inventions modernes*, Paris 1867, w polskim wydaniu z roku 1876

brak przedmowy, poz. 16). Postulat ten realizowano we Francji na przełomie XIX i XX w. z ogromnym entuzjazmem. Dyskusje naukowe przestały być domeną salonów, nauka się spopularyzowała. Zjawisko potęgował ogromny rozwój przemysłu (mowa wszak o „wieku pary i elektryczności”!), który sprawiał, że świat zaczął się zmieniać w niesłychanym dotąd tempie. Silnik, telefon, żarówka, odkurzacz – to tylko kilka z setek ówczesnych wynalazków, które ułatwiały życie, a także wzmacniały wiarę w możliwości ludzkiego umysłu, podsycaly ciekawość i apetyt na więcej. Wieża Eiffla (zbudowana w 1889 r. przy okazji paryskiej Wystawy Światowej) – symbol możliwości technicznych epoki – zdawała się o potęgę nauki nieustannie i każdemu przypominać.

W popularyzacji wiedzy dostrzeżono nie tylko złoty interes, ale i ogromną siłę napędową dalszego rozwoju społecznego. W ruch włączyły się najtęższe umysły epoki, jak choćby astronom Camille Flammarion czy entomolog Jean Henri Casimir Fabre. Najmłodsza grupa odbiorców nie pozostała na marginesie tych zjawisk. Do niej adresowano sporą część działań popularyzatorskich z odpowiednią lekturą na czele. Książki otwierały oczy na świat i osiągnięcia współczesnej nauki. Technika, botanika, zoologia, chemia, fizyka – to tematy uprzywilejowane, najczęściej poruszane, ale niejedyne. Sporą część dzieł stanowiły wykłady z historii, językoznawstwa; poruszano też – choć rzadziej – tematykę nauk społecznych, filozofii, ekonomii czy sztuki. Francuska książka popularnonaukowa tego okresu była znana i ceniona w całym ówczesnym świecie. Na język polski przełożono najważniejsze i najciekawsze dzieła, była to jednak tylko niewielka część oferty. Nieobecność niektórych dzieł wydaje się wręcz niewytłumaczalna (np. kolejnej części *Historii kęsa chleba* czy *Męczenników w imię nauki* albo też pewnych dzieł Biarta czy Candèze’a). Triumfy święciły ponadto we Francji liczne dzieła Emila Desbeaux (z *Les Pourquoi de mademoiselle Suzanne*, Paris 1881 oraz *Les Parce que de mademoiselle Suzanne*, Paris 1882 na czele [Dlaczego i Dlatego panienki Suzanne; tłum. A.W.], autora znanego u nas zaledwie z jednego tytułu (poz. 12)). Z żalem można też przyjąć brak w repertuarze polskich wydawców takich dzieł jak: *Histoire du livre depuis ses origines jusqu’à nos jours* [Historia książki od początków do naszych czasów, tłum. A.W.] Emile’a Eggera (Paris 1880), *Les miettes de la science, distribuées à la jeunesse* [Okruchy nauki z przeznaczeniem dla młodzieży, tłum. A.W.] Eugène’a Moreta (Paris 1867) lub *Les Merveilles de la science et de l’industrie expliquées aux enfants par des tableaux animés coloriés* [Cuda nauki i przemysłu wyjaśnione dzieciom w ruchomych kolorowych tablicach, tłum. A.W.] A. Legranda (Paris 1885). Piękną oprawę graficzną miały *Petit voyage en France. Conversations familiales instructives et amusantes sur les merveilles de la science et de l’industrie par un papa* [il. 5, Mała podróż po Francji. Pouczające i zabawne rozmowy na temat cudów nauki i przemysłu opowiedziane przez tatę, tłum. A.W.] (Paris ok. 1885), *Voyage au fond de la mer* Henriego de la Blanchère (Paris 1868) czy *Les Promenades du Dr Bob, histoire de deux jeunes naturalistes* [Przechadzki doktora Boba, historia dwóch młodych przyrodników; tłum. A.W.] Charlesa Beaugranda (Paris 1886). Szczególnie ostatnie z wymienionych tytułów są wysoko oceniane we francuskiej literaturze przedmiotu. Choć tę listę można by było jeszcze wydłużać, warto jednak podsumować, że niezależnie od

tego, polskie dzieci z pewnością i tak wiele zyskały na ówczesnym transferze wiedzy z Francji do Polski: poznały nową tematykę (jakże odmienną od eksponowanej w naszej literaturze tematyki historycznej) i zyskały nowe, szersze spojrzenie na świat.

Rycina 5. Bogato ilustrowane *Podróże po Francji...* (Paryż ok. 1885)

Źródło: Musée national de l'Éducation, Baza Mnémosyne <http://www.reseau-canope.fr/mnemo/web/vueNot.php?index=36382> [dostęp: 10.10.2014]

Aneks

Wykaz książek popularnonaukowych przetłumaczonych z języka francuskiego na język polski w latach 1864–1917 w układzie alfabetycznym – pisownia nazwisk w haśle zgodna z kartoteką haseł wzorcowych Biblioteki Narodowej Francji (Na końcu każdego opisu w nawiasie kwadratowym umieszczono: w nawiasie okrągłym symbol klasyfikacji przedmiotowej zgodny z tabelą 3 w tekście oraz numer pozycji w: A – Elżbieta Boczar, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży: wiek XIX: literatura polska i przekłady*. Warszawa 2010; B – *Bibliografia literatury*

dla dzieci i młodzieży: 1901–1917: literatura polska i przekłady. Oprac. przez zespół w składzie Alina Grefkowicz i in., Warszawa 2005. Brak numeru oznacza, że pozycja nie została uwzględniona w żadnym z tych spisów).

1. Arago, Jacques, *Podróż na około świata dla młodzieży* / Jakób Arago; przekł. z franc. Wojciecha Szymanowskiego, wyd. 4, S. H. Merzbach, Warszawa 1874 [(G); A 89].
2. Berthet, Elie, *Młodzież w pięciu częściach świata* / przez E. Berheta; przeł. Władysław Nowicki i Józef Miaskowski; ozdobione 23 rycinami, M. Orgelbrand, Warszawa 1880 [(O); A 192].
3. Biart, Lucien, *Pogadanki braci z siostrami: spisane ku zabawie młodych czytelników* / Lucjan Biart; przeł. Jan Chęciński, Gebethner i Wolff, Warszawa 1875 [(U); A 196].
4. Candèze, Ernest, *Przygody świerszcza* / Ernest Candèze; z fr. przeł. i uwagami opatrzyła Wanda Haberkantówna; [il. Camille Renard], J. Mortkowicz, Warszawa–Kraków 1913 [(NPŚ); B 686].
5. Castillon, A., *Po szkolnym roku: powieść naukowa dla dzieci* / przez A. Castillon'a; przeł. Jan Chęciński, G. Sennewald, Warszawa 1874 [(NPŚ); A 362].
6. Castillon, A., *Rozrywki dla młodzieży: z 37-ma rycinami* / przez A. Castillon'a; przeł. Jan Chęciński, Księgarnia K. Fiszlera, Warszawa 1910 [(NPŚ)].
7. Castillon, A., *Wakacje na wsi: powieść naukowa dla dzieci* / przez A. Castillon'a; przeł. Jan Chęciński; z 34-ma rycinami, G. Sennewald, Warszawa 1873 [(NPŚ); A 363].
8. Chaillu, Paul du, *Przygody podróżnika i myśliwego w Afryce Zachodniej przystępnie opowiedziane* / Paweł Chaillu du; przeł. August Wrześniowski, Gebethner i Wolff, Warszawa 1879 [(G); A 372].
9. Colomb, Georges, *Nauka o rzeczach w 650 obrazkach: kamienie, metale, woda i powietrze materiały spożywcze, opał i oświetlenie, odzienie, rośliny, nasi wrogowie i nasi sprzymierzeńcy, materiały przemysłowe, człowiek* / według G. Colomba; oprac. Zofia Joteyko-Rudnicka, Gebethner i Wolff; Kraków–Warszawa 1904 [(NPŚ); B 901].
10. Colomb, Georges, *Nauka o rzeczach w 650 obrazkach...* Wyd. 2 przejr. i popr. Gebethner i Wolff, Warszawa [i in.], Gebethner i Sp., Kraków [cenz. 1917] [(NPŚ); B 902].
11. Coupin, Henri, *Zwierzęta gimnastykujące się* / według H. Coupin, *La vie curieuse des bêtes*; oprac. M[aria] A[rct]-G[olaczewska], M. Arct, Warszawa 1910 (Zajmujące Czytanki Przyrodnicze) [(NPŚ); B 921].
12. Desbeaux, Émile, *O czym się Janek dowiedział: opowieść przyrodnicza uwieńczona przez Akademię Francuską* / Emil Desbeaux [!]; tł. [z fr.] S[tefan] Gębarski; z licznymi ryc., M. Arct, Warszawa [dr. 1909] [(NPŚ); B 1053].
13. Doumer, Paul, *Książka moich synów* / Paweł Doumer; przekł. z fr. Emilii Węslawskiej, [b.w.], Warszawa 1906 (Biblioteka Dzieł Wyborowych; nr 450) [(F-E); B 1107].
14. Fabre, Jean Henri, *Służba zdrowia w świecie owadów* / oprac. podług J. H. Fabre'a Zofia Bohuszewicz, L. Idzikowski, Kijów 1916 (Złote Iskierki) [(NPŚ); B 1262].
15. Fabre, Jean Henri, *Z życia owadów: pisma wybrane z Souvenir entomologiques* / napisał Jean Henri Fabre; przeł. Z[ofia] Bohuszewiczówna i M[aria] Górka, H. Lindenfeld, Warszawa 1916 [(NPŚ); B 1263].
16. Figuier, Louis, *Najważniejsze odkrycia i wynalazki w dziedzinie nauk, sztuk i przemysłu* / według Ludwika Figuier, J. Noskowski, Warszawa 1876 [(P-R)].
17. Flammarion, Camille, *Światy nieznanne* / Kamil Flammarion; spolszczył Ksawery Sporzyński, Gebethner i Wolff, Warszawa 1904 [(NPŚ)].
18. Flavigny, Louise Mathilde de, *Książka dla dzieci chrześcijańskich, zawierająca nauki i rady religijne: spisane przez matkę dla użytku dzieci swoich* / przez Hrabinę de Flavigny; a przełożone przez Leokadię Stryjeńską [...], B. Behr, Berlin–Poznań 1865 [(T-R); A 874].
19. Giraud, Paul, *Grecya: życie domowe i publiczne Greków* / Paweł Giraud; przeł. J[an] L[udwik] Popławski, T. Paprocki, Warszawa 1894 [(H); A 943].
20. Guyau, Jean-Marie, *Powiatki dla najmłodszych dzieci* / Marie Guyau; z franc. przeł. Amelia Rzeszotarska, G. Centerszwer, Warszawa 1896 [(F-E); A 1069].
21. Legouvé, Ernest, *Szesnastoletnia uczennica: książka dla dorastających panien* / Ernest Legouvé; przeł. T[eresa] Prażmowska. T. Paprocki i Sp., Warszawa 1892 [(O); A 1782].

22. Macé, Jean, *Arytmetyka dziadunia czyli Historia dwóch młodych sadowników* / J. Mace; przeł. na jęz. pol. Antoni Eger (z 15 drzeworytami), J. Gumpłowicz, Kraków 1869 [(NPŚ); A 1967].
23. Macé, Jean, *Historia kęsa chleba: listy do młodej osoby o życiu człowieka i zwierząt* / J. Mace; przeł. z franc. Alojzy Kuczyński, Gebethner i Wolf, Warszawa 1864 [(NPŚ); A 1968].
24. Macé, Jean, *Powiastrki dla małych czytelników* / J. Mace; przeł. J[an] Chęciński, Gebethner i Wolff, Warszawa 1874 [(U); A 1969].
25. Montalembert, Charles de, *Żywoć bł. Jadwigi Król. Pols. W. Księż. Litew.* / Karol de Montalembert; przeł. z fr. N. Z. Ostrowiec, W. Piliowski, 1912 [(B); B 2822].
26. Muller, Eugène, *Młodość sławnych ludzi* / E. Müller; przekł. J[an] Chęciński. Gebethner i Wolff, Warszawa 1873 [(B); A 2137].
27. Muller, Eugène, *Młodość sławnych...* Toż. Wyd. 2. Gebethner i Wolff, Warszawa 1883 [(B); A 2138].
28. Muller, Eugène, *Młodość sławnych...* Toż. Wyd. 3 z 23 rycinami [Emile Bayard], Gebethner i Wolff, Warszawa 1897 [(B); A 2139].
29. Muller, Eugène, *Młodość sławnych...* Toż. Wyd. 4. Gebethner i Wolff, Warszawa; Gebethner i Ska, Kraków 1907 [(B); B 1897].
30. Pape-Carpantier, Marie, *Powiastrki i nauczki dla dzieci* / przez Marię Pape Carpentier; podług 12-go francuskiego wydania opracowała i do użytku dzieci polskich zastosowała E.H., B. Lesman i G. Centerszwer, Warszawa 1883 [(U); A 2445].
31. Passy, Frederic de, *Pogadanki dziadka z wnukami* / napisał Fryderyk de Passy, [cz. 1–2], „Przyjaciół Dzieci” [Warszawa] 1906 [(E); B3437].
32. Passy, Frederic de, *Pogadanki dziadka z wnukami* / napisał Fryderyk de Passy, „Przyjaciół Dzieci” [Warszawa] 1906 [(E); B3438].
33. Pécaut Elie, *Sztuka: wykład popularny dla młodzieży i starszych* / podług pracy E. Pécauta i K. Baude; ułożyła Janina Kraków; (ze 104 rycinami), Red. „Przeglądu Tygodniowego” [Warszawa] 1891 [(S); A 2516].
34. *Pogadanki o niebie i ziemi* / spolszczył H.[enryk] W.[ernic]; uzupeł. M.[ieczysław] B.[rzeziński]; objaśn. 20-ma rys., Wyd. 4. skł. Gł. „Księgarnia Polska” J. Sikorskiej, Warszawa 1902 [(NPŚ); B 3554].
35. *Pogadanki o niebie i ziemi* / ... Toż. Wyd. 5. skł. Gł. „Księgarnia Polska” J. Sikorskiej, Warszawa 1906 [(NPŚ); B 3555].
36. *Pogadanki o niebie i ziemi* / ... Toż. Wyd. 6. skł. Gł. „Księgarnia Polska” J. Sikorskiej, Warszawa 1917 [(NPŚ); B 3556].
37. Prévost-Duclos, E., *Gwiazda Sudanu: przygody podróżników w Afryce Środkowej* / E. Prevost-Duclos; tł. M[aria] J[ulia] Zaleska; z 7 ryc. J[uliana] Maszyńskiego, Gebethner i Sp., Kraków 1890 [(G); A 2658].
38. Tissandier, Gaston, *Męczennicy w imię nauki* / Gaston Tissandier; przekład z francuskiego; dzieło ozdobione 34 drzeworytami podług rysunków Kamila Gilberta. Gebethner i Wolff, Warszawa 1881 [(P-R); A 3524].
39. Tissandier, Gaston, *Męczennicy w imię...* / Toż. Wyd. 2. Gebethner i Wolff, Warszawa; Gebethner i Ska, Kraków 1906 [(P-R); B 4698].
40. Tissandier, Gaston, *Rozrywki naukowe: fizyka i chemia bez przyrządów* / G. Tissandier; z fr. przeł. J[an] Harabaszewski, z. 1–7, J. Fiszer, Warszawa [1909] – 1910 [(NPŚ); B 4699].
41. Tissandier, Gaston, *Rozrywki naukowe: fizyka i chemia bez przyrządów* / G. Tissandier; z fr. przeł. J[an] Harabaszewski; [rys. E. Peuchot i in.], J. Fiszer, Warszawa 1910 [(NPŚ); B 4700].
42. *Z pracy rąk: opowiadanie powieściowe o niektórych rzemiosłach dla młodocianego wieku* / przekład z francuskiego przez C[ezareę] Falkowską, red. „Przeglądu Tygodniowego” [Warszawa] 1873 [(P-R); A 3886].